

DÖWLETMÄMMET AZADYNYŇ “WAGZY-AZAT” KITABY

Haýtbaýew Awazbek Aýbek ogly

Ajiniýaz adyndaky Nöküs döwlet
pedagogika instituty Filologiýa fakulteti
Türkmen dili we edebiyaty ýönelişi 2-nji kurs talyby
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19382398>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 22-mart 2026 yil
Ma'qullandi: 26-mart 2026 yil
Nashr qilindi: 31- mart 2026 yil

KEY WORDS

Döwletmämmet Azady, Wagzy-Azat, XVIII asyr türkmen edebiyaty, mesnewi, aruz ölçegi, döwlet we häkimler, adyl şa, zalym şa, haýyr-sahawat, edep-terbiýe, ylym-bilim, alymlar, sopusylyk, jemgyýetçilik pikirleri, magaryfçylyk, türkmen nusgawy edebiyaty.

ABSTRACT

Bu makalada XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli wekili Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabyňyň mazmuny, gurluşy hem-de ideýa-tematik aýratynlyklary giňişleýin seljerilýär. Eserde döwlet gurmak meselesi, adyl hem zalym häkimleriň keşbi, haýyr-sahawat, edep-terbiýe, ylym-bilim hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklary baradaky pikirler çuňňur derňelýär. Şeýle-de kitabyň çeperçilik aýratynlyklary, mesnewi görnüşinde aruz ölçeginde ýazylyşy hem-de onuň türkmen nusgawy edebiyatyndaky orny görkezilýär. “Wagzy-Azat” diňe bir çeper eser bolman, eýsem, ylmy-pedagogik hem jemgyýetçilik ähmiýetli gymmatly miras hökmünde häsiýetlendirilýär.

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitaby ýarym ylmy, ýarym çeper mazmunly, öwüt-nesihat häsiýetde ýazylan eserdir. Onda şahyryň syýasyjemgyýetçilik, ylmy-pedagogik, magaryfçylyk, pelsepe garaýyşlary beýan edilýär. Onuň döwlet hem häkimler, ylym hem alymlar, edepegram, haýyr-sahawat, garyp-pukaralar, derwüşler baradaky pikirleri, sopusylyk ündewleri dürli legendalary rowaýatlar, şahyrana pikir-duýgular, çeper keşpler, dürli öwüşgünli göçme manyly sözler bilen utgaşdyrylyp berilýär. Bize belli bolşuna görä, gadymy hem orta asyr ýazuw ýadygärlikleriniň birnäçesinde ylmy hem çeper mazmun gatyşyk görnüşde beýan edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen, soňky döwürlerde ylmy mazmun bilen çeper mazmun aýrabaşgalaşyp ugraýar. Olaryň hersiniň özüne mahsus beýan ediş usuly döreýär.

Netijede, çeper mazmun bilen ylmy mazmunyň aýyl-saýyllaşmagy güýçlenýär. Her halda Azadydyr Abdyseldar Kazynyň öz eserlerini ýarym ylmy, ýarym çeper häsiýetli mazmunda ýazmaklary XVIII–XIX asyr türkmen edebiyatynda-da bu ýörelgäniň dowam edendigini habar berýär.

Azady “Wagzy-Azat” kitabyňyň ahyrynda ony 1167-nji hijri ýylynda, ýagny, 1753–1754-nji milady ýylynda ýazyp gutarandygyny aýdýar. Şeýle hem şahyr eseriň ahyrynda oňa nähili at goýandygy barada maglumat berýär:

Üşbu nazm içre eger sorsaň sene,
Müň ýüz altmyş ýedi erdi, bilsene!
Bu kitap ismin nedir diýip sorsaň at,

Goýdular adyn munuň “Wagzy-Azat”.

Kitap uly girişden hem dört bapdan ybarat bolup, şahyr olaryň hersini bir meselä bagyşlapdyr. Gündogar poemalarynda bolşy ýaly, Azadynyň eseriniň hem girişinde hudaýa, pygamberlere mynajat okalýar, söz sungatynyň kynçylyklary barada söz açylýar.

“Wagzy-Azat” kitabyňyň birinji baby döwlet hem häkim toparlar hakynda bolup, onda ýurda döwletiň zerurlygy, oňa ýolbaşçylyk edýän hökumdarlaryň nähili adamlar bolmalydygy barada gürrüň berilýär. Taryhdan belli bolşuna görä, uzak asyrlaryň dowamynda türkmenleriň özbaşdak merkezleşen döwleti bolmandyr. Türkmen tire-taýpalary dagynyk halda ýaşapdyrlar. Ýurtda şeýle ýagdaýyň dowam edendiginden peýdalanylýp, goňşy döwletleriň başynda oturan hökumdarlar, birnäçe mal-mülk, şan-şöhret ugrunda her hili gabahat işlere ýuz urmaga taýýar zalym, sütemkär hanlar, serdarlar, şalar türkmen topragyna häli-şindi talaňçylykly ýörişler geçirip durupdyrlar.

Türkmen halky hemişe diýen ýaly harby ýagdaýda ýaşamaga mejbur bolupdyr. Duşmanyň çozuşlaryndan ýurt güýçli tozgunçylyga sezewar edilipdir, il-gün agyr pidalar çekipdir. Ekin ekmek üçin amatly ýerler, maldarçylyga oňaly otly-suwly öri meýdanlary tozdurylypdyr. Halkyň elindäki bar emlägi talanylýp, ogul olja, gyz ýesir edilip äkidilip, gul bazarlarynda satylypdyr. Türkmen halky hemişe galagoply ýagdaýda ýaşap, asuda gün görmändir, parahat zähmet çekip bilmändir.

Döwletmämmet Azady ýurtda dowam eden şeýle agyr ýagdaýy gözi bilen görüp, egni bilen çekipdir. Şahyr türkmen halkyny daşary ýurt basybalyjylarynyň talaňçylykly çozuşlaryndan, tozgunçylykdan halas etmek üçin dagynyk tire-taýpalary birleşdirip, özbaşdak bir merkezleşen döwletiň gurulmagy gerek diýen netijä gelýär. Bu pikiri türkmen syýasy-jemgyýetçilik pikiriniň taryhynda Azady ilkinjileriň biri bolup orta atýar.

Azady ýurtda döwletiň, oňa belli bir ýolbaşçylygyň zerurlygyny şol döwür türkmen çarwalaryna, daýhanlaryna düşnükli bolar ýaly örän sada dilde, olaryň öz durmuşlaryndan alnan mysallar, deňeşdirmeler, timsallar arkaly düşündirýär. Ol häkimsiz ýurdy çopansyz sürä, sakçysyz ekine meňzedýär. Çopansyz süriniň mallarynyň dargap, sakçysyz ekiniň harap bolup gidişi ýaly, döwletsiz ýurduň hem tozup gidýändigini aýdýar:

Mümün eýlär kim anyň soltany ýok,
Eýle sagyn kim, goýun çopany ýok.
Zalymy derrendeler bil, eý kişi.
Bolmasa çopan, niçik bolgaý işi?
Ýa ekin sagyn bu mazlum gullary.
Taňry emrin jan bile tutganlary.
Sakçy sagyn anlara häkimleri
Müfsut aňla dahy ol zalymlary.
Bir ekin kim sakçysy gözlemese,
Ýa habardar gözledip sözlemese.
Ol ekin bolgaý harap der sagaty.
Sakçy bolganyň bolarmy rahaty?
Eý garaz derrende ýolun beklegil.
Bu goýunlary bulardan saklagyl.

Azady häkim toparlary adyl hem zalym şalar diýen iki topara bölýär hem-de olaryň nähili bolmalydyklaryny düşündirýär. Şa adyl boljak bolsa, ol ýurtda asudalygy, parahatçylygy

berkarar etmeli, tertip-düzgüne esewan bolmaly, zalymlara, ogrulara, garakçylara berk temmi bermeli, garyp-gasarlaryň ýagdaýyna seretmeli, özünü ulumsy tutmaly däl, pes göwünli bolmaly. Şahyr şu öňe süren pikirlerine degişli Gündogar taryhyndan, gadymy rowaýatdyr legendalardan birtopar mysallar getirýär hem-de öz aýdanlaryny berkidýär. Sebuktegin atly patyşa bir gün awa gidende, oňa ýaşajyk keyik owlajygy (ahubeçe) duşýar. Şa ony kowalap tutýar. Şonda onuň enesi gaçyp gidibermeýärde, yzyna dolanyp, şanyň töwereginden aýrylmaýar. Sebuktegin ol janawaryň bolup durşuna dözmän, keyik owlagyny boşadýar. Şonuň üçin hem ol ýalkanýar. Bu ýerde aýdyljak bolunýan pikir öz-özünden düşnüklidir. Şahyr adyl şalara öz raýatlygyndaky adamlary keyigiň öz owlagyny söýşi ýaly söýmegi, ol gara güne düşende taşlap gidibermeli däl diýen pikiri ündeýär.

Adyl şalar hiç kimiň göwnüne degmeli däl, hemmeleriň göwnüni almaly. Azady adamyň göwnüni ýykmagy, biriniň göwnüne degmegi Kábäni weýran etmekden hem ýaman iş hasaplaýar. Bir adamyň göwnüni almagyň bolsa, ýüz gezek haja gidip gelmek bilen deň görülyändigini aýdýar:

Käbe weýran etmekden müň mertebe,

Bir köňül ýykmaq ýamandyr, eý dede.

Köňül almaklyk weliler hoýydyr,

Ýykmaq any birehimler köýüdir.

Kim köňüllerni ymarat etdi ol,

Öz günähige kiparat etdi ol.

Bir musulman köňlüni kim alar,

Eýle bil sed bar towaby-haç kylar.

Bes köňül almak towaplar başydyr,

Köňül almak eşkyýalar işidir.

Ýykmaq any, bil günälerniň başy.

Mümün erseň, kylma zynhar bu işi.

Ýurdy adyllyk bilen soraýan häkimler zulüm-sütem bilen jahany ýakyp-ýandyрман, parahat zähmeti, asuda durmuşy berjaý etmelidir, halky zähmet çekmäge gönükdirmelidir. Şeýle edilenliginde ýurduň rowaçlanjakdygyny, halkyň bolçulykda ýaşajakdygyny şahyr uly guwanç bilen ýatlaýar hem-de süýji arzuw-umytlar edýär:

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,

Ýagny andan nep ala baý-u pakyr.

Ýagny mezruglar içinde kytga ýer,

Goýmagaýlar bizeragat, bisemer.

Ekin ekgeý çün ragaýyat sed-hezar,

Hasyl algaý bihasab-u bişumar.

Bes halaýyk doklug-u arzan ola.

Hem parahatlykda hoş döwran ola.

Azady ýurduň nähili dolandyrylmalydygy baradaky meselä hem aýratyn uly üns berýär. Ol döwletiň başynda oturan häkim toparlaryň edenini edip, goýanyny goýup ýörmän, her bir işiň, her bir meseläniň köpçülik bilen geňeşilip, maslahatly çözülmegini isläpdir. Eger bir iş ediljek bolsa, öňünden maslahatlaşylsa, ol barada pikir alşylsa, onuň dogry boljakdygyny, gowy netije berjekdigini Azady aýratyn nygtap geçýär. Ine, şonuň üçin hem şahyr ýurdy dolandyrmakda häkimler diňe öz wezir-wekilleri, köşk adamlary bilen çäklenmän, uly-kiçi,

baý-garyp diýmän hemmelere sala salmagy, ähli işleri geňş bilen etmegi maslahat berýär. Ol ýarag (ok-naýza) üsti bilen edip bolmajak işleri-de geňş, maslahat, parahatlyk arkaly gazanyp bolar diýen pikiri öňe sürýär:

Bes geňş kylmakda köpdür menpagat,
Ýagşylarga bergeý ol şa maslahat.
Maslahatsyz iş puşaymanlyk bolar.
Akly gelebilmez, kutadanlyk bolar.
Köp ýygylsa, her biri bir söz aýtar,
Akl işin muhtar etdirip any tutar.
Bu geňşde diýmegil kiçik, ulug,
Barçadan sor maslahat, eý gorkulyg.
Bes geňş birle biten işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birle bigüman.

Azady adyl şalaryň keşbini suratlandyrmakda başga-da birnäçe rowaýatdyr legendalary getirýär hem-de şolar arkaly gowy maslahatlar berýär.

Görşümüz ýaly, kitapda arzuw edilýän adalatly ýolbaşçynyň – häkimiň şol zamanda, ýagny zulum-sütemiň, tozgunçylygyň höküm süren jemgyýetinde bolup bilmejekdigine, ýurduň adylyk esasynda edara edilmegi üçin, ilkinji nobatda, özara içki garşylyklaryň, zulumsütemiň ýok edilmelidigine şahyr doly göz ýetirip bilmändir. Elbetde, bu ýerde şahyry günäkärlemek asla mümkin hem däl. Sebäbi

Azadynyň bu aýdylanlara düşünmegine şol döwür jemgyýetçilik gurluşynyň ösüş derejesi, jemgyýetçilik aňynyň ösüş ýagdaýy hem mümkinçilik bermeýärdi. Şahyryň adyl şalar baradaky pikirleri öz zamany üçin hyýaly arzuw-umyt bolup galyberýär. Her halda, şahyr öz döwründe türkmen topragyny talaňçylykdan, tozgunçylykdan çykarmagyň ýollaryny agtarypdyr. Bu bolsa şol döwür üçin derwaýys ähmiýete eýe bolupdyr. Şahyryň dagynyk türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, özbaşdak merkezleşen döwlet gurmak baradaky pikirlerini beýleki XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlary-da öz eserlerinde giňden wagyz-nesihat edipdirler, ol pikiri täze şertlere laýyklykda ösdüripdirler.

Azady zalym şalary adyl şalara garşy goýýar. Ol “Wagzy-Azat” kitabynyň birinji babynyň dowamynda zalym hökümdarlaryň keşbini giňden açyp görkezýär hem-de olar çakdan aşa köp zulum-sütem etseler, ýurda, halka nähili uly zyýan ýetirýändiglerini birin-birin aýdyp geçýär. Kubad patyşa sygyrlara agyr salgyt salmak niýetini göwnüne düweni üçin, olaryň süýdi çekilýär. Bähram şa бага salgyt salany sebäpli, naryň suwy çekilýär, miweleriň bereketi gaçýar. Azady şeýle wakalary sanamak bilen, ýurtda çekip-çyrdandan agyr zulum-sütemiň dowam edýändigini düşündirýär, oňa aýgytly nägilelik bildirýär:

Patyşa kim zulm-u jöwr etse biliň,
Bereketi gitgeý älem ähliniň.
Ýerler-u suwlar, agaçlar, eý, emin,
Nalyş etgeýler heme roýy-zemin.
Üşbu jabyr zulmudan, eý, biribar,
Gurudyk biz barçalarmyz häki-sar.

Azady kimde-kim köp zulum-sütem etse, il-güni ynjytsa, halkyň ahy-nalasy, gahar-gazaby oňa ok bolup atylar, şol onuň başyna ýeter diýýär hem-de şeýle rowaýaty mysal getirýär:

Zulum-sütem bilen halka gije-gündiz ot ýakdyrmadyk Samarkandyň zalym häkimi bir gün tagtynda ýatyrka ýaýdan atylan bir peýkam gelip, ony öldürýär.

Ol oky alyp görseler, onda “Bolma zalym, ybrat algyl, zynhar” diýlen ýazgy bar eken. Şondan soňra şahyr şol okuň ýönekeý bir ýaýdan atylan ok dældigini, onuň halkyň gahar-gazabyndan, mazlumlaryň ahynalasyndan atylan okdugyny düşündirýär:

Hak sütemkär bagryna urdy oky,
Jümle mazlum ahydyr kim, gel oky.
Ýagny zalym synasyndan geçiser.
Gaty tizdir, jan ile bagryn keser.
Barça mazlum ahydan kylgyl hezer,
Ýogsa bil, ömrüň tanapyny üzer.

Şahyr häkim toparlar çakdanaşa köp zulum-sütem etseler, öz ýakan otlaryna özleriniň bişjekdiklerini, öz gazan çukurlaryna özleriniň düşjekdiklerini olara ýatladýar:

Her kişi kim ot ýakar, özi bişer,
Gazsa her kim çah, oňa özi düşer.

Azady häkim toparlar baradaky pikirlerini kitabyň ikinji babynda-da dowam etdirýär. “Wagzy-Azadyň” ikinji baby haýyr-sahawat hakyndadyr. Azady ýurtda eşretli durmuşyň berkarar edilmegi, ilin agzybirlikde ýaşamagy üçin adamlaryň, ilkinji nobatda bolsa, barly toparlaryň haýyr-sahawatly bolmaklary, hemme adamlaryň biri-birlerini goldamaklary zerur diýip düşündiripdir. Ol ýurduň ykdysady, medeni durmuşynyň gowulanmagy üçin birnäçe işleriň edilmeginiň: kerwensaraýlaryň, rabatlaryň, köprüleriň salynmagynyň, guýularyň, kanallaryň, howuzlaryň gazylmagynyň, hammamlaryň, metjit-medreseleriň, kitaphanalaryň gurulmagynyň zerurdygyny aýdýar. Ol işleri amala aşyrmagy bolsa, barly adamlaryň üstüne ýükleýär. Şahyr barly toparlaryň il-ýurt üçin, onuň abadançylygy üçin öz baýlyklaryny harçlamaklaryny wagyz-nesihat edýär. Edil adyl şa meselesinde bolşy ýaly, bu ýerde hem Azadynyň haýyr-sahawatlylyk baradaky pikirleri, şonuň üsti bilen, ýokary gatlak wekilleriniň aňly-düşünjeliligini ösdürjek bolmaklyk, şol esasda şalaryň öz baýlyklaryny, mal-mülkünü sahylyk bilen harçlamaklary arkaly ýurduň abadançylygyny düzetjek bolmaklyk, oňar-oňmazlary goldap, açlary doýrup, ýalaňaçlary geýindirmäge synanyşyk etjek bolmaklyk – bularyň hemmesi hyýaly göwün ýüwürtmä syrygýar. Her halda, Azady “Ýagşy niýet – ýarym döwlet” diýen halkyň parasatly sözlerinden ugur alyp, şeýle gowy arzuw-umytlar edipdir.

Adamlarda gowy gylyk-häsiýetleriň, ynsanperwerlik, watansöýüjilik, haýyr-sahawatlylyk, jomartlyk ýaly asyly garaýyşlaryň emele gelmegi üçin, terbiýeçilik işleriniň talabalaýyk ýola goýulmagy gerek. Şu ýagdaýdan ugur alyp, Azady “Wagzy-Azadyň” ikinji babynyň dowamynda terbiýe meselesine, edep-ekramly bolmaklyga, adamkärçiligiň ähli kadakanunlarynyň berjaý edilmegine aýratyn uly üns beripdir. Şahyr bu ýerde perzendiň ata-enäniň, şägirdiň halypanyň, kiçiniň ulularyň önünde ýerine ýetirmeli borçlaryny kesgitleýär. Şol ýerine ýetirilmeli borçlar jemi kyrk sany bolup, olar hem on-ondan dört topara bölünýär: onusy ten (hyzmat etmek) bilen, onusy dil (söz) bilen, onusy köňül bilen, onusy mal (baýlyk) bilen berjaý edilmeli. Şahyr ten, dil, köňül, mal bilen amal edilmeli talaplary hem birinbirin sanap geçýär. Olar şu aşakdakylardyr:

1. Ten bilen (hyzmat bilen) bitirilmeli borçlar: ata-enäniň hyzmatyny etmek, olara hormat goýmak, diýenlerini etmek, gadagan eden zadyny etmezlik, razy bolmasa, bir ýere gitmezlik, sapara gitse ugratmak, çagyrsa haýal etmän gelmek, möhümini tekepbirlik etmän bitirmek.

2. Dil (söz) bilen amal edilmeli borçlar: gepleşen wagtynda, ata-enäniň sesinden belent owaz bilen gürlenezlik, gödeksi, bidedep sözleri aýtmazlyk, adyny tutup sözlezlik, göwnüne deger ýaly gaty-gaýrym zat diýmezlik, ýüzüne garap sözlezlik, hoşamaýlyk, mylaýymlyk bilen ýüzlenmek, “pylan zady et ýa-da etme” diýen äheňde gürlenezlik, ýüzüne garap tükürinmezlik, ýanynda pyňkymazlyk, gülmezlik.

3. Köňül bilen berjaý edilmeli borçlar: mährem bolmak, dost tutunmak, şatlansa şatlanyp, gynansa gynanmak, köp zat aýdýar diýip darykmazlyk, köp işledip ýadatsa, gaharlanmazlyk, derdini deň paýlaşmak, ynjytmazlyk, ata-ene her näçe garrap, sandan galyp, ejizlän bolsa-da, olara uzak ýaş dilemek.

4. Mal (baýlyk) bilen ýerine ýetirilmeli borçlar: ata-eneňi özüňden gowy geýindirmek, ýydirip-içirmek, taýyn nahary edep bilen öňüne alyp bermek, arzuw-islegini gysylan bitirmek, ýaşayşyna gerek zatlaryň hemmesi bilen üpjün etmek, hemişe öňünde saçağyňy açyk goýmak, ata-eneňiň hormatyna olaryň garyndaşlaryna kömek bermek (goldamak), olary myhmançylyga çagyrmak, hassa bolsa, sagalmagyny istemek, ýagşy arzuw-islegler etmek, sadaka bermek.

Döwletmämmed Azadynyň bu pikirleri şol döwür üçin uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolup, olaryň köpüsi häzir hem öz ähmiýetini ýitirenok. Sebäbi şahyr şeýle pikirleri orta atmakda, durmuş hakykatyndan ugur alypdyr. Bize belli bolşuna görä, Azady köp ýyllap oba mekdebinde oylan okatmak, ýaşlara ylym-terbiýe bermek işi bilen meşgullanypdyr. Şonda hem ol ýaşlara ylym-bilm öwretmegiň, terbiýe bermegiň kyn hem çylşyrymly ýollaryny geçipdir, baý tejribe toplapdyr. Şahyryň öz kitabynyň ikinji babynda terbiýe baradaky öňe süren pikirleri onuň şol köpýyllyk durmuş tejribesiniň, ylmy-pedagogik garaýyşlarynyň jemidir.

Şahyr edep-terbiýe baradaky pikirleri bilen ugurdaş adamlaryň özara gowy gatnaşykda bolmaklary, gerek ýerinde birek-biregi goldamaklary, birek-birege mähribanlyk, howandarlyk etmekleri, göwünleriniň päk hem açyk, özleriniň güler ýüzli bolmaklary, agzybir hem parahat durmuşda ýaşamaklary barada gowy öwüt-nesihatlar berýär:

Bolmagaýlar bir-biriniň duşmany,
Hem başga bilmeýeler jan-u teni.
Bir-birile eýläňiz baryş-geliş,
Hak üçin ol bir-bire aşna-biliş.
Ýüz sowutmaň bir-biriňizden heman.
Bolmaňyzlar bir-bire hem betgüman.
Bir biriňizge dahy etmäň sütem,
Gelse goldan, bir-bire eýläň kerem.
Tutmagaý siz bir-biriňiz masgara,
Hem utandyryp ýüzün bermäň ýere.
Eýlemäň hor bir-biriňizni taky.
Diýse bolgaý imdi sizge muttaky.

“Wagzy-Azadyň” üçünji baby ylym hem alymlar hakyndadyr. Il arasynda “Bir okana bar, birem dokana”, “Okan il ozar, okamadyk il tozar”, “Bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi bolgyn müňüni” diýen ýaly birnäçe nakyllar bar. Bu parasatly sözler türkmen halkynyň geçmişde ylma-bilime nähili uly ähmiýet berendigini görkezýär. Azady hem ýurduň rowaçlanmagyny, halkyň gowy durmuşda ýaşamagyny berkarar etmek üçin, ilkinji nobatda, ylmyň zerurdygyna düşünişdir. Şahyr ylmy ýagtylyga, güneşe deňeýär. Ylymsyzlygy bolsa garaňkylyk, körlük hasaplaýar. Ýagtylykda hemme zatlar gowy görünýär. Gitjek ugruňy, etjek işiňi anyk bilip

bolýar. Dogryny-nädogryny, beýigi-pesi, ulyny-kiçini, agy-garany, mahlasý, gowyny-erbedi saýgarmak mümkin. Garaňkylykda bolsa, köp zatlary görüp bolmaýar, ýönekeýje bir işi etmekde kyn düşýär. Adam tebigata, jemgyýetçilik durmuşyna hakyky öz bolşunda akyl ýetirip bilmeýär:

Ýa dahy ogşat any kör kimsege,
Ýok gözi bir nerseni (hem) görmege.
Herne gelse alnyna goýgaý aýak,
“Ne turur alnymda” diýp, eýlär saýak.
Näbiler ol ýahşy-ýaman ýol nedir,
Näbiler ol gül nedir, bilbil nedir.
Bilmegeý hem oý nedir, ol düz nedir,
Bilmegeý hoş ýüz nedir, ters ýüz nedir.
Bilmegeý rahy-sowap, rahy-hata,
Janyna her dem berer ýüz-müň jepa.

Azady adamzat ýaşayşy üçin ylmyň möhüm ähmiýete eýedigini gündelik durmuşdan alnan ýönekeý deňeşdirmeler arkaly düşündirýär. Şahyr ylymsyz bolup, durmuşda haýsydyr bir iş etjek bolmaklygy sapaksyz inňe bilen tikin tikjek bolmaklyga, golsuz suwda ýüzjek, dilsiz sözlejek bolmaklyga, oraksyz orak orjak, galamsyz hat ýazjak bolmaklyga, saýgyçsyz ýüň saýjak, teşesiz agaç ýonjak bolmaklyga meňzedýär:

Örti tikmez riştesiz inňe heman,
Girse-çykça sed hezeran, ýok güman.
Ýüzmegi mümkin imes golsuzlara,
Sözlemek mümkin degil tilsizlere.
Usta käre kim aňa ýokdur kürek,
Işlemekden ol kişi bolgaý yrak.
Bir orakçy kim orak ýok elgide,
Ormasy mümkin imesdir, eý dede!
Kätibi kim elgide ýokdur gara.
Ýazmak oýnamakdan ne peýda göre.
Saýgyjy kim çybygy elgide ýok,
Bes ki saýylmaz el ile ursa çok.
Ýongujy kim ýok elgide kerkisi,
Ýok agaç ýonmak elin ursa besi.

Azady durmuşda ylmyň derwaýysdygyny aýratyn nygtap geçýär. Ol adamzat durmuşynda ylmyň uly ähmiýete eýedigine, şonsuz ýaşayşyň-da kyndygyna düşünişdir. Ine, şonuň üçin-de şahyr “Älem jahana Günüň, ýeriň, suwuň, oduň zerurlygy ýaly, adamzat durmuşynada ylym gerek, gijä Aýyň zynat berşi ýaly, adamzat dünýäsini-de ylymbezeýär, göwra ýüregiň möhümligi ýaly, ynsan ýaşayşyna-da ylym derwaýys” diýýär:

Sahyby gündiz isedir – ylym gün,
Açyk eýlär görmäge batyl gözün.
Sahyby gije bolursa – aýdyr ol,
Röwşen olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol.
Eýesin ger gije diýseň – ol çyrag,
Çölge ogşatsaň eýesin – ol bulag.

Eýesi bolsa beden – oldur ýürek,

Hana bolsa eýesi – oldur direk.

Şahyr ylmy guşuň ganatyna deňeýär. Ony durmuşyň bezegizynaty, gider ugruny, ýörär ýoluny bilmeýän garamaýak halk üçin bolsa, asman giňişliginiň ýol görkeziji parlak ýyldyzy hasaplaýar:

Ger guş olsa – bu ylymdyr ganaty,

Hem ylymdyr, jümle älem zynaty.

Gerçi ylmy bolsa az – ýyldyz bolar.

Ylm eýesi kanda gitgenin biler.

Azady bu ýerde Demirgazyk ýyldyzyny göz önünde tutan bolsa gerek. Sebäbi ol bütün ýylyň dowamynda ornuny üýtgetmän, bir duran ýerinde durýar. Uzak asyrlaryň dowamynda adamlar gijelerine ýol ýöränlerinde, şu ýyldyzdan ugur alypdyrlar, köp-köp menzilleri geçipdirler.

Döwletmämmet Azady durmuşda ylmyň möhüm ähmiýete eýedigini nygtamak bilen, onuň bilen gönüden-göni meşgullanýan, onuň hasabyny ýörediji adamlar bolan alymlar barada-da durup geçýär.

Şahyr alymlaryň ruhy dünýäsiniň päk bolmalydygyny, olaryň ylmy gazanç etmek, baýlyk toplamak üçin däl-de, halky sowatly etmek, aňly-düşünjeli etmek, jemgyýete, ile-güne peýda getirmek maksady bilen öwrenmelidiklerini, ylym alyp, ony hem ile-güne öwretmän ýörmän, bilen zadyny köpe ýetirmelidigini aýdýar. Şahyr ylymly bolup, ony-da ile-güne ýetirmän ýörenleri miwesi ýygnalmadyk daragta meňzedýär:

Misli bünýat etmiş ol, gülzary-hoş,

Miwesige eýleşmiş köp perweriş.

Imdi özi iýmedi ol miwesin,

Iýmege hem halka bermedi any.

Batdy ýerge, çüýredi ol miwesi,

Almady nep, ýagny andan kimsesi.

Görşümüz ýaly, Azady orta asyr jemgyýetiniň tümlüğünde ýagtylyk, gowy, röwşen durmuş isläpdir. Halkyň medeniýetiniň ýokary bolmagyny, olaryň durmuşda öz orunlaryny tapmaklaryny, aňlydüşünjeli iş alyp barmaklaryny, mertebeleriniň artmagyny isläpdir.

Azadynyň öz kitabynda ylym-bilim barada söz açmagyny, ol barada aýratyn durup geçmegini wagtynda gozgalan mesele hasaplamak bolar. Şol döwürde türkmen halkynyň durmuşynda sowatsyzlyk höküm sürýärdi. Ýurtda az sanly başlangyç bilim berýän hususy mekdepler bolaýmasa, aýratyn döwlet tarapyndan edara edilýän ylmbilim guramalary, orta hem ýokary ylym berýän okuw jaýlary ýokdy.

Şeýle ýagdaýy göz önünde tutup, Azadynyň ylym-bilim barada söz açmagy, öz kitabyň ýörite bir babyny bu meselä bagyşlamagy onuň dünýägaraýşynyň giňdigini, watançylyk duýgusynyň ösendigini, öz döwrüniň medeniýetli, belent pikirli, öňdebaryjy adamy bolandygyny görkezýä

“Wagzy–Azadyň” dördünji baby garyp-pukaralara, oňar-oňmazlara, derwüslere, gedaýlara bagyşlanypdyr. Şol döwürde tozgunçylyk, zulüm-sütem çekip-çydardan agyr bolansoň, häli-şindi çapawulçylykly çozuşlar gaýtalanyp duransoň, ýurtda oňar-oňmazlar, ýetim-ýesirler, dul galan aýallar, öýsüz-öwzarsyz adamlar, gedaýlar köp bolupdyr. Şolary eklemek, olara garaşyk etmek hem halkyň üstüne düşüpdür. Azady garyp-pukaralaryň, ýetim-

ýesirleriň göwnüniň ejiz bolýandygyny ýatlap geçmek bilen, olara güler ýüz bermegi, agyr söz aýtmazlygy, mümkinçiligiň bolsa, kömek berip, olary goldamagy wagyz-nesihat edýär. Şahyr garyp-gasarlaryň jemgyýetde örän uly orunlarynyň bardygyny, ýurdy dolandyryjy esasy güýjüň-de şolardygyny aýratyn nygtap geçýär:

Ger pakylar bolmasaýdy dünýede,
Bes heläk bolgaýdy baýlar, eý, dede!

Şu bapda şahyr derwüşleriň durmuşy, olaryň eýerýän kada-kanunlary, ündeýän taglymatlary barada hem gürrüň berýär. Ol sopusylyk hem sopular hakynda pikir ýöretmek bilen, öz garaýyşlaryny şolaryň taglymaty bilen utgaşdyrýar. Netijede, göwnüçökgünlige, terkidünýälige meýil edýär. Garyplygy, pukaralygy kysmatyň, täleýiň adaty bir kanuny hasaplaýar. Bu şahyryň döredijiliginiň çäkli, ylahy garaýyşlar bilen bagly tarapy bolup durýar.

Umumylykda alanyňda, türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsine garanynda, Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda yslam dininiň we sopusylygyň täsiri güýçli. Elbetde, bu şahyryň ýaşan döwri, alan ylym bilimi, terbiýesi, geçen durmuş ýoly, meşgullanan kesbi-käri bilen bagly döran ýagdaýdyr. Şahyr dini eklenç çeşmesi ýa-da haýsydyr bir hökümdaryň öňe sürýän pikirlerini wagyz-nesihat etmek serişdesi hasaplamandyr. Ol ýurdy, halky tozgunçylykdan, zulumsütemden, çapawulçylykdan halas etmegiň ýollaryny agtaran wagtynda hiç hili çykalga tapman, dine ýüzlenmäge mejbur bolupdyr. Şeýle ýagdaýy Gündogar şahyrlarynyň köpüsünde görmek bolýar.

Görşümüz ýaly, Azady “Wagzy-Azat” eserinde merkezleşen döwlet gurmak, häkim toparlar, haýyr-sahawatlylyk, edep-terbiýe, ylym bilimi, alymlar barada şol döwür üçin möhüm ähmiýetli pikirleri öňe sürüpdir. Ýöne olaryň hemmesi-de umumy äheňde beýan edilipdir.

Haýsy mesele barada söz açsa-da, şahyr ony gönüden-göni XVIII asyr türkmen durmuşynyň anyk wakalary, keşpleri bilen baglaşdyrmandyr. Eserde ýöredilýän pikirler, şekillendirilýän keşpler diýseň umumy görnüşde beýan edilipdir. Şu ýagdaýa esaslanyp, eser türkmen durmuşy esasynda ýazylmandyr, ondan üzňe diýen netijäni çykarmak bolmaz. Onda öňe sürülýän meseleleriň ählisi-de halkyň şol döwür durmuşy üçin derwaýys hem möhüm. Şu babatdan alanyňda, Azadyny türkmen jemgyýetçilik aňynyň taryhynda döwlet hem döwleti edara etmek, ylym we edep-terbiýe meselesini ilkinjileriň biri bolup orta atan alym şahyr hasaplamak mümkin. Bu bolsa, Döwletmämmet Azadynyň uly taryhy şahs, belli alym, magaryfçy, filosof, görnükli şahyr hem jemgyýetçilik işgäri bolandygyny aňladýar.

Azadynyň “Wagzy-Azatda” her bir meseläni umumy äheňde teswirlemegini, onuň eserini ýazanda, Gündogar edebiyatynyň beýan ediş ýörelgelerine eýerendigi hem-de kitaby, medrese dilini giňden ulanandygy bilen düşündirmek bolar. Adatça kitaby, medrese dilinde eserler ýazylanda, olarda mazmun umumy häsiýete eýe bolup, olaryň düşünilmesi belli bir derejede kynlaşýar. Sebäbi olarda arap, pars hem-de köne türki sözler çakdanaşa köp ulanylýar. Her halda, şahyr “Wagzy-Azadyň” çeper çykmagy barada tagalla baryny edipdir. Ol kitabyň aýry-ayry baplarynda dürli çeperçilik serişdelerini, birnäçe rowaýatdyr türkmen nakyllaryny peýdalanyndyr. Kitapdaky Sebuktegin, Bähram gur, Kubad şa, Samarkant patyşasy we beýlekiler barada getirilýän rowaýatlar muňa mysal bolup biler.

Göwre läş bolgaý eger baş bolmasa,
Bitmez iş hak lutfy ýoldaş bolmasa.
Her kişi kim ot ýakar, özi bişer.
Gazsa her kim çah, özi düşer.

Bes şirin söz birle ol zalym ýylan,
Meýil edip, çykgaý hinden, bigüman.

Bu bentler “Baş bolmasa, göwre läş”, “Ýakma bişersiň, gazma düşersiň”, “Ýagşy söz ýylany hinden çykarar” diýen halk nakyllary bilen bezelipdir. Şeýle mysallaryň sanyny ýene-de köpeltmek mümkin.

“Wagzy-Azat” kitaby mesnewi görnüşinde, aruz ölçeginde ýazylypdyr. Bize belli bolşuna görä, mesnewi iri göwürimli eserler ýazmak üçin amatly hasaplanýar. Sebäbi onda her iki setir özara sazlaşyp, beýtleriň arasynda kapyýa babatdan baglanyşyk saklanmaýar. Bu bolsa şahyra uly erkinlik berýär. Azady Gündogaryň şygyr sungatyny gowy bilipdir. Munuň şeýledigini “Wagzy-Azat” kitabynda hem görmek bolýar. Kitap aruzyň “Remeli-müseddesi-mazuf” ölçeginde ýazylypdyr:

Ba-by-ow-wal pa-ty-şa-lar was-py-ny,
Ýa-ry-ber-se wasp-e der-rep bi-ga-ny
Bu setirleriň sazlaşygy şeýle:

-v - -// - v - -// - v -

Failatun // failatun // failat

Bu ölçeg birligi kitapda boýdan-başa berk saklanýar. Kwantatiw ölçeg bolan aruzyň bu kada-kanunyny birnäçe mün setirde üýtgeşsiz aklamak her bir şahyra başardybam durmaýar.

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabyňy diňe onuň öz döredijiligi boýunça däl, eýsem, bütin türkmen nusgawy edebiýatymyzyň taryhy boýunça-da özboluşly eserleriň biri hasaplamak bolar. Ol bu eseriň üsti bilen hem şahyr, hem alym, hem magaryfçy hökmünde meşhurlyk gazanypdyr. Bu eser, birinjiden, çeper eser hökmünde türkmen nusgawy edebiýatymyzyň altyn hazynasyna girse, ikinjiden, onuň ylmy gymmaty hem ondan pes däl. Akademik A. N. Samoýlowiç Abdyssetdar Kazynyň “Jeňnama” poemasy hakyndaky işinde ylym-bilim barada söz açyp, Azadynyň bu ugurdan örän kämil alym bolandygyny nygtap şeýle ýazýar:

“Musulmança bilimleri häzir hem inňän az bolan, garaşsyzlyk zamanynda bolsa bilimleri, sübhesiz, mundan-da az türkmenleri alsaň, Abdyssetdar alym kişidir. Men türkmen ýazyjylaryndan öz bilýänlerimiň arasynda bilimi boýunça diňe Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadyny şonuň bilen bir hatarda goýup bilerdim, hatda ondan-da birneme ýokarrakda goýmakdan gaýtjak däl”.

“Wagzy-Azatda” türkmen diline, edebiýatyna, taryhyna, etnografiýasyna, halk pedagogikasyna we beýleki ylymlaryna degişli ençeme gymmatly maglumatlar bar. Döwletmämmet Azady türkmen halkynyň taryhynda görnükli alym, ussat şahyr hökmünde uly orun tutýar.

Peýdalanylýan edebiýatlar:

1. Azady. Wagzy-Azat, TYA-nyň neşirýaty, – Aşgabat, 1962.
2. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat, 2010.
3. Ataýew K. Edebi tapyndylar. – Aşgabat: Türkmenistan, 1980.
4. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Magaryf, 1988
5. Alyýew R. Döwletmämmet Azady barada täze maglumatlar Sowet Türkmenistany. – 1960.
6. <https://kitap.gov.tm>
7. <https://turkmenportal.com>
8. <https://science.gov.tm>

9. <https://milligoshnama.gov.tm>

10. <https://gollanma.com>

INNOVATIVE
ACADEMY